

ԱՆԱՀԻՏ ՅՈՒԶԲԱՇՅԱՆ

ԵՊՀ, բանասիրական գիտ. թեկնածու

ԲԱՅԻ ԺԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԻ ԴՐՍԵՒՐՈՒՄՆԵՐԸ ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՅՈՒ «ՄԱՏԵԱՆ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹԵԱՆ» ՊՈՆՍՈՒՄ

ՌԱՍԱԿԱՆ գրաբարը բնորոշվում է ձեւաբանական օրինաչափությունների ամբողջական համակարգով: Լեզուն իր կառուցվածքային եւ իմաստագործառական հատկանիշների ծիրում ներկայանում է ոճական անսահման հնարավորություններով, որոնք առկայանում են գեղարվեստական խոսքում, ու լեզվական օրինաչափությունների հենքի վրա ստեղծվում են այն բացառությունները, որ գիտական են դառնում որոշակի խոսքային միջավայրում: Դրանք պայմանավորված են լինում ա) երկի բովանդակությամբ, բ) գրողի լեզվամտածողությամբ, գ) բնատուր տաղանդով:

Համամարդկային արժեւորում ունեցող «Մատեան ողբերգութեան» պոեմը Գրիգոր Նարեկացին գրեց դասական գրաբարով: Օրինաչափությունների համակուռ տիրույթում պոեմի յուրաքանչյուր տող ունի ոճական եզակի արժեք: Ի հարկի պիտի նշել, որ ոճական դաշտը կառուցված է մի կողմից պատկերավոր միջոցների անկրկնելի գործառույթով, մյուս կողմից դասական գրաբարի լեզվական օրինաչափությունների եւ բացառությունների՝ խոսքի կառուցման անսահման հնարավորություններով, որոնք Նարեկացին բացահայտել է լեզվազգացողության եւ լեզվատիրապետման իր եզակի տաղանդով:

Այստեղ կփորձենք անդրադառնալ Մատյանում առկա՝ ժխտման լեզվական կարգի կիրառություններին: Ժխտման կարգը բովանդակության առումով անպայման ունի ժխտման իմաստային բաղադրիչ. այն է՝ այս կամ այն իրողության ժխտումը: Արտահայտության դիտակետում նրա հիմնական միջոցը բայական համակարգի ժխտական կառույցներն են, շարահյուսական մակարդակում ժխտման կարգը դրսեւորվում է ժխտական նախադասությունների միջոցով:

Նարեկացու հոգած ժխտական կառույցները գերազանցապես խնդրանք – աղերսներ են առ Աստված: Դասական գրաբարի բայական համակարգում առանձնանում են ստորադասական եղանակի եւ

հորդորական հրամայականի բայաձևերն իմաստային այն առումով, որ ի թիվս այլ իմաստների, արտահայտում են հորդոր-խնդրանք, աղերս, աղոթք առ Աստված: Այս առումով կարելոր է հատկապես ստորադասական եղանակի բայաձևերի ժխտական կառույցների գործառույթի վերլուծությունը: Դրանք ժխտման կարգի դրսեւորման կարեւորագույն միավորներից են: Ժխտումը գրաբարի բայական համակարգում կատարվում է ոչ, չ, մի, չեւ ձևերով: Նախադասության միջոցով, որոնցից ստորադասական եղանակի բայաձևերի հետ հաճախադեպ են մի եւ ոչ ձևերը: Մի ձևերը շեշտված հաճախ է գործածվում եւ արտահայտում է ըզձական ապառնուկամ արգելական հրամայականի իմաստ: Բնականաբար խոսքը ստորադասական II դեմքի միավորների մասին է:

Արգելական հրամայականի բայաձևերն արտահայտում են գործողության ժխտում, որ հրահանգվում է խոսողի կողմից՝ մի՛ գնար, մի՛ թողուր եւն: Աստվածաբանական գրականության մեջ նրանցով պատվիրանի, խնդրանքի, հորդորի միջոցով ժխտվում է գործողությունը: Այս առումով ստորադասական ապառնու ժխտական կառույցները եւ արգելական հրամայականի բայաձևերը կարող ենք բնորոշվել իբրեւ հորդորական հրամայականի բայաձևերի ժխտական իմաստին համարժեք կառույցներ, քանի որ նրանցով արտահայտվում է խոսողի խնդրանքը, աղերսն առ Աստված:

Մի՛ իբրեւ զհամբարձումն ձեռաց ամբարշտեալն Յակոբու,-
 Ըստ բողոքելոյն Նսայեայ,-
 Եւ զանիրաւութիւնն Բաբելոնի
 Տաղտկալի քեզ երեւեսցի¹:

Մի՛ տացես ինձ արգանդ սրտի անորդի, իբր Իսրայելի,
 Եւ ստինս աչաց ցամաքեալս, ո՛վ ամենագութ... (էջ 251):

«Նարեկ»-ում հորդորական հրամայականի միայն երկու բայաձև է գործածված, այն էլ մեջբերվող նախադասություններում²: Սա անշուշտ հիմնավորվում է Նարեկացու լեզվամտածողությունամբ. նա գրել է

¹ Տե՛ս ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՅԻ, Մատեան ողբերգութեան, Երեւան, 1985, էջ 247. այսուհետեւ շարադրանքի մեջ:
² Տե՛ս ԱՇԽ. ՅՈՒՋԲԱՅՅԱՆ, Հրամայական եղանակը հին հայերենում, Երեւան, 2010, էջ 117:

դասական գրաբարով, բայց լինելով ժ. դարի հեղինակ՝ Գրիգոր Նարեկացին արդեն հորդոր-խնդրանքների համար գործածում էր բուն կամ արգելական հրամայականի եւ ստորադասական ապառնու բայաձևերի եւ դրական, եւ ժխտական խոնարհման կառույցները. վերջիններս հաճախադեպ են պոեմում, ըստ որում դրանք գերազանցապես շեշտակիր են եւ գործածվում են հրամայական եղանակի բայաձևերի հետ:

*Բայ տարակուսելոյս ի մուտս մաղթանաց
Կամ քաղցրութեան՝ զաւրանալաստէն,
Զի մի՛ ի բանալ վերնայինն երկնի
Անընտիր գտեալ կրթութեան վայելման լուսոյ,
Իբր զնիւթ մոմոյ սպառեցայց՝ ջնջեալ ի միջոց (էջ 249):*

Զի-ով սկսվող նախադասության մի՛ + սպառեցայց կառույցը գործածված է ըղձական ապառնու իմաստով: Իբրեւ նպատակի պարագա երկրորդական նախադասության ստորոգման արտահայտման միավոր՝ ստոր. II ապառնու բայաձևի գործածությունը նաեւ դրական խոնարհման միավորների տարածված գործառույթ է: Օրինակ՝

*Վասն այնորիկ գրեցի առանց խնայելոյ,
Զի դու առատապէս ջնջեսցես աւրհնեալ (էջ 356):*

Ստոր. ապառնու բայաձևերի դրական եւ ժխտական խոնարհման միավորների գործառույթի մասին Մ. Աբեղյանն ունի դիտարկումներ, որոնք հարկ ունեն շտկումների.

ա) Հեղինակն իրավամբ նշում է, որ ստոր. I եւ II ապառնիների բայաձևերի գործառական հատկանիշները նույնն են բոլոր մատենագիրների երկերում: Չնայած նրան, որ նրանք տարբեր հիմքերով կառույցներ են եւ կերպային տարբերակվածություն պիտի ունենային, սակայն «սրանց այս տարբերությունը հնագույն մատենագիրների մէջ անգամ արդէն շփոթուած է»³:

Ըստ հեղինակի՝ ըղձական ապառնու իմաստով գործածվում են միայն ստոր. II ապառնու դրական խոնարհման բայաձևերը, ինչը չի կարելի ասել ժխտական խոնարհման կառույցների մասին «Բայց երբ

³ Մ. ԱԲԵՂՅԱՆ, Գրաբարի դասագիրք, երկրորդ գիրք, Թիֆլիս, 1916, էջ 136:

բայր բացասական է, շատ սովորական է այս իմաստով, իբրև արգելական ապառնի, նաև առաջին ապառնին, հատկապես երբ խոսքը վերաբերում է ոչ թե մի անգամ, այլ հաճախ սովորաբար կատարված գործողության...»⁴:

Դրական խոնարհման դեպքում Վ ապառնու բայաձևերը ոչ թե ըղձ. ապառնու իմաստով չեն գործածվում, այլ ավելի քիչ են հանդիպում ստոր. Ո ապառնու բայաձևերի համեմատությամբ⁵:

«Նարեկ»-ում այս իմաստով գործածված է ստոր. Վ ապառնու 36 բայաձև, ստոր. Ո ապառնու 568 բայաձև: Արգելական հրամայականի իմաստով ստոր. ապառնու ժխտական խոնարհման բայաձևերը, լինելով շեշտակիր, այնուամենայնիվ մեղմ հնչերանգ ունեն եւ համարժեք են ըղձ. ապառնու ժխտական կառույցներին, ինչը դասական գրաբարում ուներ իր որոշակի ձևեր՝ հորդորական հրամայականի բայաձևեր, որի ժխտումը պիտի կատարվեր ստոր. ապառնու բայաձևով:

Կարևոր մի հատկանիշ ակնառու է ժխտական կառույցներում. ժխտման մասնիկը բուն բայաձևից հեռացվում է հաճախ տողերով: Ժխտական ձևույթի հեռացումը բայաձևից դասական գրաբարում ոչ թե դիպվածալին, այլ տարածված իրողություն է⁶: «Նարեկ»-ում այն այնքան հաճախադեպ է, որ դառնում է ոճավորման հիմնական միջոցներից մեկը: Ժխտական ձևույթի՝ բայաձևից հեռացումն ասելիքը ոչ միայն ներազդու է դարձնում, այլև արտահայտում է Նարեկացու երկյուզը, Աստծուն ուղղված խոսքի պատկառանքը եւ աստվածահաճո խոնարհությունը.

Եւ զի մի՛ զփրկութեանն վստահութիւն իսպառ կտրեցից
Եւ ապազէն եղեալ մատնեցայց այսքանեաց աներեւութից
ընդդիմամարտից,
Որք ոչ այլ ինչ են, քան թէ թշնամիք ընտանիք...
Այլ ես ոչ երբէք կասեցից դատել (էջ 271):

Նարեկացին հաճախ է միտքը կառուցում հակադրությունների միջոցով, ինչը բնորոշ է հատկապես ժխտական խոսքին. այս դեպքում

⁴ Մ. ԱՔԵՂԵԱՆ, Գրաբարի քերականութիւն, Երևան, 1936, էջ 69:
⁵ Մանրամասն տե՛ս Ա. ՅՈՒԶԲԱՇՅԱՆ, Դիմավոր բայի պարզ ժամանակաձևերը Գրիգոր Նարեկացու «Մատեան ողբերգութեան» պոեմում, «Հայագիտական հանդես», Թ. 2(32), 2016, էջ 10-16:
⁶ ՏԵՆ ԱՇԽ. ՅՈՒԶԲԱՇՅԱՆ, Հրամայական եղանակը հին հայերենում, էջ 119-120:

հեղինակը հակադրությունները կառուցում է բայական դրական եւ ժխտական խոնարհման միավորների հակադրմամբ:

Չմաղթեցի՝ եւ դու արարեր,
 Չեւ եւս եկեալ ի լոյս՝ եւ տեսեր,
 Ոչ յայտնեցեալ իմ՝ եւ գթացար,
 Ոչ կարգացեալ՝ եւ խնամարկեցեր,
 Ոչ համբարձեալ ձեռն՝ եւ նայեցար,
 Ոչ պաղատեալ՝ եւ ողորմեցար,
 Ոչ կերպացեալ ձայնիս՝ եւ լուար,
 Ոչ հեծեծեալ՝ եւ ունկնդրեցեր... (էջ 310):

Այս հատվածն ընդգրկում է Նարեկացու լեզվամտածողությանը բնորոշ հատկանիշներ. ա) բազմաձեւություն. ժխտական կառույցները կազմված են չ, ոչ, չեւ ժխտական միավորների միջոցով. ի դեպ չեւ-ով կառույցներն ավելի քիչ են հանդիպում, բ) կրկնություն. տողասկզբում ոչ ձեւով կրկնությունը, ինչը պոեմի լեզվաոճական կարեւորագույն հատկանիշներից է. հաճախ գլուխներ, ենթագլուխներ հեղինակը կառուցում է միեւնույն քերականական միավորի կրկնությամբ: Ոճագիտության մեջ կրկնությունը արժեւորվում է իբրեւ խոսքի կառուցման կարեւոր միջոց, մանավանդ երբ հեղինակը տիրապետում է դրա ճշգրիտ գործառույթին: Այս դեպքում «կրկնությունը դառնում է հույզի, ապրումի, տրամադրության դրսեւորման միջոց՝ միահյուսելով մտքերն ու բանատողերը»⁷:

Հակադրություններով կազմված նախադասությունները եւս կառուցվածքային բազմազանություն ունեն, օրինակ՝ ժխտական նախադասությունը հեղինակը կառուցում է մի՛ լիցի ինձ + անորոշ դերբայ կաղապարով, որտեղ հակադրվում են անորոշ դերբայի դրական եւ ժխտական միավորները.

Մի՛ լիցի ինձ երկնել եւ ոչ ծնանել,
 Ողբալ եւ ոչ արտասուել,
 Խորհել եւ ոչ հառաչել,
 Ամպել եւ ոչ անձրեւել...

⁷ Ա. ՄԱՐՈՒԹՅԱՆ, Հայոց լեզվի ոճաբանություն, Երեւան, 2001, էջ 169:

...Աղաչել եւ ոչ ինչ աւգտել,
Զոհել եւ ոչ ճենճերել... (էջ 251):

Դասական գրաբարում տրականով ենթակա + դիմավոր կամ եղանակից բայ + անորոշ դերբայ կառույցը, օրինաչափ գործառույթ ունենալով, ավելի բարձրաոճ երանգավորում է տալիս խոսքին (հմմտ. ոչ է պիտոյ ինձ ընթեռնուլ եւ ոչ ընթերցայց կամ ոչ ընթեռնուցում). նկատենք, որ վերոհիշյալ կառույցում չունենք կրկնակի ժխտում: Նշենք, որ գրաբարում, ինչպես եւ արեւմտահայերենում, չկա կրկնակի ժխտում (հմմտ. ոչ մեկը շասաց եւ ոչ ոք ըսաւ):

Ժխտական իմաստ արտահայտող նախադասությունները կառուցվածքով բազմազան են.

ա) Դրանք կարող են արտահայտել հոետորական հարց, որի պատասխանը ժխտական է, օրինակ՝ բան ԻԹ. Գ. ենթագլուխը կառուցված է ո՞վ ոք + դրական բայաձեւով հոետորական հարցում արտահայտող նախադասություններով եւ դրանց հակադրվող ժխտական նախադասությամբ, որի ստորոգումն արտահայտված է սահմ. եղանակի անցյալ կատարյալի բայաձեւով.

Ո՞վ ոք զագրացաւ եւ ոչ ամաչեաց,
Ո՞վ ոք գարշեցաւ եւ ոչ պատկառեաց.
Ո՞վ ոք զկեանս իւր կորոյս եւ ոչ արեան արտասուս երկնեաց,
Ո՞վ ոք ընդ արկանելեաց լուսոյ խաւար զգեցաւ եւ ոչ նուազեցաւ,
Ո՞վ ոք ի վերայ սգոյ սիրելւոյ ոչ թառամեցաւ (էջ 361-362):

բ) Ժխտական նախադասությունը բարդ համադասական նախադասության երկրորդ հակադրանքն է, որ հաջորդում է դրական ստորոգմամբ կառուցին.

Զանամ, եւ ոչ ինչ աւգտիմ,
Պնդիմ, եւ ոչ հասանեմ...
...Փափագիմ, եւ ոչ հանդիպիմ,
Կարաւտիմ, եւ ոչ պատահիմ (էջ 356):

գ) Ժխտումը կարող է նաեւ ժխտում արտահայտող բառով արտահայտվել, հմմտ. մի՛ լիցի ինձ եւ քաւ լիցի քեզ.

Քա՛ւ լիցի քեզ, բարեբանեալ, որ փրկութիւնդ ես ամենայնի,
Եթէ ախտացեալս քո ոչխարի գազան դժնդակ տացես ուղեկից,
Կործանելոյս պարտեաւք՝ փրկութիւն (էջ 253):

դ) Հաճախ ժխտական նախադասություններում Նարեկացին մեկ անգամ գործածում է բայաձեւը, իսկ հաջորդող նախադասություններում դրվում է միայն ժխտական ոչ ձեւույթը. սա որոշակի ոճական ինքնատիպ կառույց է, որի միջոցով բեւեռվում են ժխտվող իրողությունները, որոնց թվարկումն անգամ հույզի սաստկացման մթնոլորտ է ստեղծում.

Մանաւանդ զի ոչ գոյ պատասխանի, ըստ առակողին, յաւուր պատերազմի,

Եւ ոչ բանիւ իրաւանալի,
Եւ ոչ վերարկուաւ պատսպարելի,
Եւ ոչ դիմակաւք կեղծաւորելի,
Ոչ առ երեսս բանիւք մատչելի,
Ոչ կերպարանաւք երբէք խաբելի,
Ոչ յաւդուածով բանից ստելի,
Ոչ արագմամբ ոտից փախչելի,
Ոչ թիկանց դարձուցանելի... (էջ 259–260):

Սահմանական եղանակի բայաձեւերը հիմնականում հանդես են գալիս ոչ ձեւույթի, շատ քիչ՝ չի միջոցով: Ոչ-ի հաճախակի գործածությունը պայմանավորված է եւ հանգավորման, եւ տողակառուցման հանգամանքով, եւ, մեր կարծիքով, նաեւ ժխտումը շեշտելու անհրաժեշտությամբ:

Հեղինակը, համայն մարդկության խոսնակի կոչումը տեսնելով իր մեջ, իրեն համարում է մեկն այն մեղսակիրներից, որ երբ գիտակցեցին իրենց սխալը եւ դիմեցին Աստծուն՝ իրենց օգնելու, Աստված օգնեց դարձի եկողներին, ինչպես անառակ որդուն, որ «մերձեցոյց ի հայրենի ժառանգութիւնն, եւ զպոռնիկսն յառաջեցոյց յերկնային արքայութիւնն արդարոցն երանութեան» (էջ 383):

Ժխտական խոնարհման սահմ. ներկայի, անցյալ անկատարի եւ անցյալ կատարյալի բայաձեւերով Նարեկացին հիմնականում ներկայացնում է մարդու մեղքերի այն հոգեվախ պատկերը, որը կարող է ի ցույց

դնել միայն Աստծուն, քանզի Աստված ամենաներող է, երբ մարդը գիտակցում է ներում խնդրելու արժեքը եւ ուժ գտնում իր մեջ՝ դա անելու համար: Աստծուց ողորմություն խնդրող Նարեկացին թվարկում է, թե ինքն ինչեր չի արել Աստծուն մոտ լինելու համար.

Որպէս զի ոչ ջերմն սիրով առ ընկերին կարիս մատուցայ,
Եւ զի ոչ զցանկականն խրոխտականութիւն սանձեցի,
Եւ քանզի ոչ սիրեցի զլուսոյդ աւետիս,
Եւ զի ոչ խառեցի զմանունս փոքունցն յանցանաց,
Եւ զի ոչ ձեռն կարկառի առ կիրս վտանագաւորին՝ այց առնել նմին
(էջ 371):

Նա միշտ տագնապում է մեղքերի ծանրությունից, բայց միշտ ներում ստանալու հավատով ընթանում է առաջ, քայլում է, չի դոփում մեղքերի ծովում եւ... հավերժ ձգտում է Աստծուն:

Տագնապի եւ ինքնամեղադրման մեջ, երբ «ո՞րքան պատիժ անմաքրութեանս եղիցի», - սպասում է հեղինակը եւ զարմանում է, թե «զի՞ւրդ ոչ կիզում, հիանամ, թէ ի՞բր ոչ այրիմ, ապշիմ, թէ ո՞րպէս ոչ յափշտակիմ», բայց նա հաստատապես գիտե՝

Այլ այս միայն է պահեցեալ ինձ
Նշոյլ յիշատակի փրկութեան լուսոյ,
Զի Քրիստոսեան Աւետարանն կեանս է ամենեսին (էջ 380):

Ինչպես դրական, այնպես եւ ժխտական նախադասությունները կառուցված են դասական գրաբարի բոլոր լեզվական հնարավորությունների ներառմամբ. Նարեկացու գրչի տակ ժխտական նախադասության յուրաքանչյուր օրինակ դառնում է չկրկնվող: Ժխտման կարգը Գ. Զահուկյանը արդի հայերենում առանձնացնում է իբրեւ եղանակի կարգի ենթակարգ, որն ունի երկու հակադրանք՝ ժխտական եւ ոչ ժխտական⁸: Գրիգոր Նարեկացին ժխտման արտահայտության լեզվական բոլոր միջոցների տաղանդավոր գործառնումով ցույց է տալիս, որ գրաբարի բաշական համակարգում եւս այն ունի իր ձեւը եւ բովանդակությունը, որը

⁸ Գ. ԶԱՀՈՒԿՅԱՆ, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Երեւան, 1974, էջ 244-249:

հիմք է տալիս գրաբարի համար եւս բայի ժխտական կարգը արժեւորել իբրեւ եղանակի կարգի ենթակարգի դրսեւորում՝ երկու հակադրանքով՝ ժխտական եւ ոչ ժխտական: Ինչպես նկատեցինք, ժխտական եզրն ունի ոչ չ, մի, չեւ ձեւովներով արտահայտություն, նրանցով կազմված բայա-ձեւերը, կառուցում են ժխտական նախադասություններ եւ ունեն ձեւաբանական նորմատիվ արժեք եւ ոճական առումով՝ էական գործառույթ՝ շատ հաճախ օրինաչափական կաղապարներով:

РЕЗЮМЕ

Автор работы изучает лингвистические и стилистические особенности спряжения глаголов в отрицательной форме в поэме Григора Нарекаци «Книга скорбных песнопений». Выделяются некоторые морфологические и синтаксические структуры, которые составляют отрицательные предложения. Мы также ценим их в стилистическом плане, выделяя закономерности, которые обусловлены языковым мышлением Григора Нарекаци.

SUMMARY

In this work, we study the linguistic and stylistic features of verb conjugation in negative form in the poem entitled “Book of Lamentations” by Gregory of Narek. Some morphological and syntactic structures that make up negative sentences are distinguished. We also value them stylistically; therefore, we single out the stylistic laws that are conditioned by the linguistic mentality of Gregory of Narek.

